

szinte alig lehet eldönteni, milyen, melyik jelentésében használják az egyes szerzők. Igaz, Fischer Sándor pontosan meghatározza, hogy milyen jelentésben él vele (213), mégis, úgy érezzük, helyesebb lett volna pontosabban definiált műszót használnia, mint a már úgyszerteágzó jelentésű szónak — csak a beszédtechnikában használatos, eléggé körül nem határolt — jelentését terjeszteni. Abban a használatban, melyben a szerző él vele, nem nagyon válik el a nyelvészet *hangsúlyszakasz*, *hanglejtési szakasz* szakkifejezéseinek jelentéstartalmától.

Természetesen e néhány apró megjegyzés nem változtat a könyv értékén. Úgy érezzük, beszédkutatásunkat jelentős mértékben előre lendíti e munka megjelenése. Reméljük, hogy a könyv — mely nyeresége a nyelvtudománynak is — hasznos, gyakran forgatott kézikönyve lesz a beszéd oktatásával, a beszédkultúra és a beszédkészség fejlesztésével foglalkozó tanároknak és szakembereknek.

Wacha Imre

Fajcsék Magda—Szende Aladár: Miről vallanak a magyar szavak?
(Gondolat Kiadó. Budapest, 1966. 224 lap)

1. „Kétségtelen, hogy a művelt közönség a nyelvtudomány valamennyi ága közül a szófejtés, az etimológia iránt érdeklődik leginkább.” Ezekkel a szavakkal kezdte Magyar szavak története című, közérdekű magyar szófejtéseket tartalmazó könyvét annak idején Horger Antal, s bár azóta némi arányeltolódás következett be — ti. ma már a nagyközönség legalább annyira érdeklődik a nyelv művelés, mint a szófejtés kérdései iránt —, hagyománytiszteléből én is ezekkel a szavakkal kezdem most Fajcsék Magda és Szende Aladár szóváltató kötetének ismertetését.

A párhuzamba állítás nem véletlen. Több mint négy évtizeddel ezelőtt Horgernek is az volt a célja, hogy összeállítson egy színes csokrot a fontosabb és érdekesebb magyar szófejtésekből, s ezáltal gyarapítsa olvasóinak anyanyelvünkre vonatkozó ismereteit, s a jelen ismertetés tárgyául szolgáló kötet szerzői szintén erre törekedtek. És ami Fajcsék és Szende könyvének megítélése szempontjából még fontosabb: 1924 óta nem jelen meg ilyen jellegű munka Magyarországon. Részben hasonló szerepet szánt ugyan Bárczi Géza is 1941-ben napvilágot látott Magyar szófejtő szótárának is, midőn a szótár tájékoztatójában azt hangsúlyozta, hogy munkája „nem a szakembereknek, hanem elsősorban a művelt magyar közönségnek szól”, ez a megállapítás azonban egyike azon keveseknek, amelyekben a tudós szerző tévedett. A szakmabeliek körében közismert és közkedvelt SzófSz. ugyanis a maga viszonylagos teljességével — tehát azzal, hogy tartalmazza a köznyelv szókészletének minden fontosabb szavát s a gyakoribb származékokat is —, könyvészeti adatainak gazdagságával és megbízhatóságával, mértéktartó, józan állásfoglalásaival s nem utolsósorban a lényegre törő szűkszavúságával immár két és fél évtizede s az új etimológiai szótár teljes megjelenéséig még mindenképpen letagadhatatlanul a nyelvtudomány aktív művelőinek kézikönyve, nem pedig általában az érdeklődő nagyközönségé. Persze, a nem nyelvész is örül, ha birtokában van egy olyan könyvnek, amelyet bármikor felüthet, hogy egyik vagy másik szavunk eredetét megtudja belőle, de azért mégis csak van itt valami különbség, s úgy gondolom, egyszer ezt sem árt megemlíteni. A nyelvészeti munkáknak hatókörüket tekintve legalább három típusát kell megkülönböztetnünk. Az első csoportba a szinte csak a szakembereket érintő és érdeklő tudományos műveket sorolom, tehát a különféle nyelvészeti sorozatokban vagy azokon kívül megjelent olyan munkákat, melyekből már hat-nyolcszáz vagy ezer példány is elegendő, hogy eljusson azokhoz, akiket illet. Más kategóriába tartoznak az olyan tudományos művek, amelyeknek ismeretanyaga iránt időnként — ritkábban vagy sűrűbben — a nem nyelvészek s nem rokon tudományt művelők is érdek-

lódnek. Ilyen munkák a különféle kézikönyvek; a nyelvészeti művek közül többek között ilyen az értelmező szótár vagy Bárczi idézett szófejtő szótára. Végül a harmadik csoportba az olyan tudományos alapokon nyugvó, de elsősorban az ismeretterjesztés céljával írt munkák sorolhatók, amelyek főleg a nem szakemberhez szólnak, s amelyek témájukon kívül olvasmányos voltukkal is igyekeznek fölkelteni s lekötni az olvasók érdeklődését. Nos, hogy e kis kitérő után visszatérjek tárgyamhoz, a szófejtés irodalmában az első ilyen munka volt Horgeré, s a második — amely mint látható, már elég régóta váratott magára — a most ismertetendő, ill. értékelendő mű.

2. Tehát népszerű szófejtések gyűjteményével állunk szemben? Nem egészen, azaz nem csupán ezzel. A szerzők ugyanis nemcsak arra törekedtek, hogy a munkájukban tárgyalta mintegy másfél ezer szóba életet leheljenek azáltal, hogy színesen, közvetlen hangon megismertetnek bennünket e szavak eredetével, múltjával, életútjával. Ezenkívül még arra is volt gondjuk, hogy a bemutatott szóanyagot ügyesen csoportosítsák, témakörökbe foglalják, s ezáltal a konkrét szótörténeti ismeretekeken túl a legfontosabb fogalmi összefüggéseket is feltárják. A munka ennek a célnak megfelelően nem betűrendes, hanem kilenc nagyobb fejezetre tagolódik. Az egyes fejezetek címe s a szerzők által zárójelben többnyire megjelölt tárgya a következő:

- I. Az embertől a népig (Családi és rokonsági viszonyok szavai)
- II. A világ birtokba vétele (Az anyagi kultúra szavai)
- III. A munka gyümölcsei (Iparcikkék és használati tárgyak)
- IV. Ember és természet (A természeti jelenségek szavai)
- V. Az állatok világa
- VI. Tetőtől talpig (A testrészek nevei)
- VII. „Ilyenek vagyunk mi . . .” (Emberi tulajdonságok szavai)
- VIII. Válaszunk a külvilágnak (Emberi cselekvések szavai)
- IX. A számolástól a társas érintkezésig (A civilizáció néhány szava)

Valamennyi fejezet további kisebb szakaszokra oszlik, s a szerzők ily módon még könnyebbé teszik az eligazodást, még áttekinthetőbbé a téma- és fogalomköröket. A civilizáció néhány szavának tárgyalását ígérő, utolsó fejezet például a következő szakaszokat tartalmazza: Számtan finnugor módra (Alapvető számneveink) | Egy-e az egyház? (Az egyház és társai; az *üdv* és az *ünnep*) | Éjjel—nappal (*Éj*, *éjszaka*—*észak*; *dél* és *delej*) | Hétfőtől vasárnapig (A hét napjai) | Időszámítás (Az *idő* szó családja; *idétlen* és *esztendő*) | Uram! (Az *úr* szó családja és jelentésfejlődése) | Asszonyom! (*Asszony*, *kisasszony*, *hölgy*) | Az úr birodalma (*Uraság* és *ország*).

3. Az efféle tartalmi csoportosításnak előnye is, hátránya is van. Előnye, hogy ábécérendes tárgyalással megközelíthetetlen összefüggéseket láttat, s hogy nem elszigetelt szavakat, hanem szervezeteket mutat be. (Ez utóbbi kifejezést, bár tágabb értelemben használom, hiszen ezáltal a nem etimológiai, csupán tartalmi összefüggésen alapuló szócsoportokra is kiterjesztem, Pais Dezsőtől vettem. Az uráli és altaji *tap* 'fogni' szócsalád című, a Nyelvtudományi Közlemények 49. kötetében megjelent emlékezetes tanulmányában a 295. lapon ő hangsúlyozta, hogy „mivel minden nyelv szervezetekben él, az etimológiai kutatás terén is szervezeteket kell felismerni.”) Hátránya viszont, hogy a bemutatásra kiemelt fogalomkörök, amennyire távlatokat nyitnak az olvasók előtt, annyira megkötik a szerzők kezét, hiszen sok igen érdekes szófejtés így nem vagy csak erőltetés árán illeszthető bele a kötetbe. A szerzők dicséretére szóljon, hogy tárgya szerint nem ide való szófejtésnek a könyvbe való beleerőszakolásával aligha vádolhatjuk őket, az azonban nagyon is valószínű, hogy „rendszerkényszerből” elhagytak jó néhány olyan szómagyarázatot, amely pedig érdekessége folytán ide kívánczított volna. Mert hogy

a kötet olvasói szívesen szereztek volna tudomást arról, hogy *rántotta* szavunknak semmi köze a *ránt* igéhez, hogy a *lekaszabol* töve, a családnévként is gyakori *kaszab* egykor 'mészáros'-t jelentett, hogy *puska* szavunk ugyanarról a töről fakadt, mint a *bukcsza*, a *pikszis* vagy — ha már egy töről fakadásról beszéltünk, gondoljunk a növényekre is! — a *buxus*, hogy az iszákos ember nem azért *iszákos*, mert *iszik*, hogy a *vezekel* a *jajveszékel* utótagjának eltorzított s átértelmezett formája, s hogy maga a *veszék* nem más, mint a *vesz*—*vész* ige ragos alakja stb. stb., az kétségtelen. De e hiányok ellenére — ha ugyan egy rövid válogatásról szólva szabad egyáltalán hiányokról beszélni — én is úgy érzem, hogy a kötet beosztásának előnyei lényegesen felülmúlják a vele szükségszerűen együtt járó hátrányokat.

Ha már a hiányokról volt szó, hadd említsem még meg, hogy azért a bemutatásra kiszemelt s általában igen szerencsés kézzel összeválogatott anyagban van néhány olyan részlet, amelyet nem ártott volna egy-két mondatral kiegészíteni, teljesebbé tenni. A *kivilágos kivirradtig* kifejezésről szólva (65. lap) például jó lett volna megmagyarázni a *kivilágos* szó *ki* elemét, hiszen az olvasók jó része aligha tudja vagy jön rá magától, hogy a *világos kivirradtig*-ből hátraható hasonulással keletkezett a *kivilágos kivirradtig*, körülbelül úgy, ahogy az *örökkön örökké* alakult az eredetibb *örökön örökké* formából (vö. MMNyR. 1:466). Érdeemes lett volna továbbá megmagyarázni, vagy legalábbis bővebben, világosabban kifejteni, hogy jelentésanilag hogyan különült el *bagoly* szavunk a *bagó*-tól (89—90), hogyan nyerhette mai köznyelvi jelentését a *szemtelen* melléknév (115—6), s főleg nagyon jó lett volna beszámolni az Uram című cikkben (179—82) *úr* szavunknak a felszabadulás óta megtett, elég rögzös útjáról.

A kötet fejezetbeosztásáról, koncepciójáról már szóltam. Nem volna azonban teljes a nyújtott kép, ha említetlenül hagynám, hogy a kilenc fejezethez függelékként még három rész csatlakozik. Az egyik egy tizenegy lap terjedelmű utószó, amely alcíme szerint „A szócikkekben előforduló nyelvészeti fogalmak rövid áttekintése és magyarázata”, valójában azonban több ennél: a magyar nyelv korszakainak tömör, hasznos összefoglalása s jövevényszavainknak az átadó nyelvek szerinti futólagos számbavétele. (Persze, ha meggondoljuk, hogy a könyv olvasóinak jelentős része alighanem azok közül kerül ki, akik Bárczi Géának az összefoglalás alapjául szolgáló, A magyar nyelv életrajza című munkáját is ismerik, már nem vagyunk olyan biztosak abban, hogy szükség volt erre az utószóra.) A függelék második része egy kitűnően használható, kétezerrel is több utalást tartalmazó szótár, a harmadik pedig a felhasznált irodalomnak három csoportban, a szótárak, az önálló művek és a folyóiratok kategóriájában való felsorolása.

4. E rövid általános jellemzés után legyen szabad a könyv egy-két szakaszáról, részletéről külön is megjegyzést tennem. Az első szó megint az elismerésé. Nem udvariaságból, hanem mert az igazságnak tartozom ezzel. Jól tudom, a kötet etimológiáinak, magyarázatainak java része nem a szerzők saját kutatásaira épül. Mégis külön elismerést érdemel az a biztos érzék, amellyel kiválogatták a szakirodalom nemegyszer ellentétes vallomásaiból a legreálisabbat (vö. például az *ölt* magyarázatát az 54—5. lapon), s az a könnyedség, amellyel pár sorban is képesek világosan, találó költői idézetekkel szemléltetve összefoglalni egy-egy szó történetét. Ha volna rá lehetőség, szívesen bemutatnám szemléltetésül a sok közül példaként a *híves* (19), a *meny* és a *menyasszony* (20), a *zacskó* (35), a *kohó* és a *kohol* (43—4), a *fajankó* (77), a *szár* (85), a *fék* (109—10), a *léhátó* (134) vagy a *delej* (171) miniatűr, mégis sokat mondó szócikkét, cikkrészletét vagy akár a Mit iszunk szomjunkban — éhomra? című szakaszt teljes egészében (156—8), de mivel ez már bizonyos fokig túlnőne az ismertetés keretein, lemondok róla. Bízom benne, hogy a Nyelvőr olvasói amúgy is módját ejtik a kötettel való személyes megismerkedésnek.

5. Mivel a recenszensnek elveim szerint a jót még csak el szabad hallgatnia, a hibákat azonban semmiképpen, a továbbiakban minden csoportosítás nélkül, pusztán a lap-számok sorrendjében haladva még néhány apró megjegyzést, ellenvetést teszek. Bár a hibák, amelyeket megemlítek, nem túlságosan vagy egyáltalán nem jelentősek — esetleg nem is hibák! —, úgy érzem, ezzel is tartozom mind a szerzőknek, mind a Nyelvőr olvasóinak.

A 14. lapon, egyébként nagyon helyesen elemezve a *lány* és a *leány* szó közti stílusbeli különbséget, ezt írják a szerzők: „Nem tudnánk elképzelni a *lány* alakot Csokonai híres versében: Ó Tihanynak riadó *leánya*!” Szerintem ez a nyelvészeti-stilisztikai tanulmányokban másutt, más alakváltozatokkal kapcsolatban is gyakran felbukkanó érvelés némileg félrevezető. Az idézett verssorban csakugyan nem érezzük helyesnek a *leánya* helyett a *lánya* alakot, de nem okvetlenül azért, mert „a *leány* irodalmibb jellegű” a másíknál, hanem mert a versbeli kötöttségek a hosszabb alakot kívánják meg, s nem utolsó sorban azért, mert a verssort ebben a formájában ismertük és szoktuk meg. Vörösmarty is eléggé kedvelte az irodalmi, választékos formákat, s a Szép Ilonka vadászáról szólva mégis így írt: „És legottan, minden mást feledve, / Hévvél a *lány* nyomdokán halad. / Ó a *lányért*, *lány* a pillangóért, / Versenyeznek tündér kedvtelésért.” Aligha kell bizonygatnom, hogy itt meg a *leány* alakot nem tudnánk elképzelni a *lány* helyén!

„Ipar nélkül a nemzet félkezű óriás” — idézik a szerzők Kossuthot a 41—2. lapon. Nem hibáztathatók, mivel az értelmező szótár *ipar* szócikkében is szerepel ez az idézet, mégis megemlítem, hogy legjobb tudomásom szerint Kossuth — többször is — *jéllkarú* óriásról beszélt, illetve írt (pl. PH 1843. 49., valamint 714. lap). Egyébként pedig megemlítem, hogy ez a Kossuthhoz kapcsolt hasonlat csírájában tulajdonképpen nem tőle származik. Bizonyítják ezt magának Kossuthnak a Pesti Hírlap 1842. évi 114. számában megjelent következő sorai: „Legyen szabad e részben a híres *List*-nek egy thesisére . . . hivatkoznunk. A thesis ez: A mely nemzet csak földmívelést úz, hasonlít oly egyénhez, kinek csak egy karja van.”

Mi terem a locspocsban? — ez egy szakasznak a címe (72—3). A cikk nagyon érdekes, a cím azonban egy kissé csalóka, mert csak az utótag származékairól, a *pocsék*-ról, *pocskondiáz*-ról és társairól olvashatunk, a *locsog*, *locsol*-féléről nem.

Túlságosan határozottak a szerzők, amikor a 74. lapon megállapítják, hogy *domb* és *dob* főnevünk azonos eredetű. Indokoltabbnak érzem azt a véleményt — amelyet tudomásom szerint a készülő etimológiai szótár szerkesztősege is vall —, hogy a *dob* főnév inkább hangutánzó eredetű lehet.

A Honnan jön a zivatar? című szakasznak megint csak a címével nem vagyok megelégedve (80). A szakaszban a *rohadt* és a *rothadt* családjáról van szó, s az említett zivatar csak a *rohadt sarok* ürügyén került bele a címbe. Jobb lett volna pontosabban megjelölni a témát.

A 86. lapon divatszíneket sorolnak fel a szerzők, s a *csau*, a *drapp*, az *enciánkék* stb. között ott találjuk a *mokaszin*-t is. Vagy nagyon műveletlen vagyok a divat terén, vagy elírással állunk szemben. De vajon melyik a helyes alak? *Mohaszin*? *Mokkaszin* (azaz kávészin)? Vagy talán *mokasszin*, s ez esetben az indiánok bocskorának színére utal ez a divatkifejezés?

A *szomjú*-ból elvont *szomj* főnevet a 157. lapon Csokonainak tulajdonítják a szerzők. Kellő okkal teszik ezt, hiszen a szakirodalomban általában ezzel a megállapítással találkozunk, a valóság azonban az, hogy Csokonai csupán első gyakori használója s ezáltal elterjesztője a szónak, de nem alkotója. Legalábbis Molnár János Magyar Könyv-Házában (1:47) már 1783-ban felbukkan a *szomj* a következőképpen: „a' mi aranyunk nagy éhe *szomja* vezetett közinkbe (NSz.).

Szerkezetében meglehetősen felemás az *Egy-e az egyház?* című szakasz (166—8). A szerzők két lapon át fejtegetik, hogy az *egyház* és az *ünnep* előtagjában hogyan fedezhető fel egy 'szent' alapjelentésű, török eredetű szó — tehát a hagyományos felfogást ismertetik —, majd záradékként két mondatot fűznek a leírtakhoz, s ezzel az öt sornyi szöveggel, amelyben az újabb szakirodalom alapján az *egyház* szó *egy* elemének 'isten, bálvány' alapjelentését állapítják meg, lényegében halomra döntik saját korábbi fejtegetéseiket. Jobb szerkesztéssel ez a felemás jelleg elkerülhető lett volna.

6. Végezetül nincs más dolgunk, mint hogy a vizsgált könyv címéből kiindulva mi is föltegyük a költői kérdést: miről vallanak a magyar szavak múltját, életét bemutató fejezetek magáról a kötetről? A válaszuk csak ez lehet: alapos, gondos adatgyűjtésről, jó áttekintő és lényeglátó készségről, világos koncepcióról, könnyed, gördülékeny stílusról, röviden mindarról, ami az igazán jó, a sikeres ismeretterjesztő könyvek és szerzők sajátja.

Grétsy László

Peter B. Denes—Elliot N. Pinson: A beszédlánc (A beszélt nyelv fizikája és fiziológiája) (The Speech Chain — The Physics and Biology of Spoken Language). Bell Telephone Laboratories, 1963. 158 lap

A Bell két kutatómérnöke tankönyvben foglalta össze a fonetikai-akusztikai kutatás új területének, a hangészleléstannak az eredményeit. A munkának az ad jelentőséget, hogy a beszéd az írásos közlésmód elterjedtsége dacára is egyre fontosabb kommunikációs forma, s ma már nemcsak az ember és ember, hanem az ember és gép közötti megértéshez is nélkülözhetetlen. A könyv a beszédtevékenység és főként a beszédészlelés olyan aspektusait világítja meg, amelyeknek mind gyakorlati, mind elméleti használhatósága felbecsülhetetlen értékű. Témája az úgynevezett *b e s z é d l á n c* (Speech Chain), amelyet a szerzők a bevezető fejezetben mint az emberek között folyó beszéd logikai és fiziológiai modelljét határoznak meg. Működésében különböző szinteket, valójában működésterületeket különböztetnek meg, melyek a beszélő esetében a beszéd kialakulásának és lefolyásának sorrendjét tekintve — a fiziológiai és az akusztikai szint; a hallgatóság esetében a sorrend természetesen fordított: az akusztikai, fiziológiai és nyelvi szint. A beszédnek létrejöttén és lefolyásán kívül további meghatározó karakterisztikuma a tágabb értelemben vett kontextus, azaz mindazon, a beszéddel összefüggő jelenségek összessége, amelyekről a beszélő és a hallgató tud.

A beszéd először nyelvi szinten jelenik meg, a nyelvi rendszer látja el azt a funkciót, hogy a közlendőt nyelvi formába öntsük, vagyis hogy kiválasszuk a beszédhangokból álló nyelvi egységeket, a szimbólumokat (a mondatok még 95%-ában is legfeljebb 5—10 ezer elemet), s a nyelvtani szabályok érvényesítésével mondatokká fűzzük össze őket.

A beszédtevékenység fiziológiai szinten „hangképző szerveink olyan speciális tevékenysége, amely beszédhanghullámokat hoz létre” (39). E hanghullámok fizikai jelenségek, rezgések, amelyeket az őket meghatározó összetevőkkel — egyfelől a szorosabb értelemben fizikai természetű komponensekkel: a rezgésrendszer jellemzőivel, a rezonanciával, a hangmagassággal, a hanghullámok terjedésének módjával, másrészt az észlelés szempontjából elengedhetetlen tényezőkkel: a hangnyomással, az intenzitással és az akusztikai rezonanciával, valamint a hangspektrummal — írhatunk le. A beszédhangnak mint akusztikai jelenségnek tehát mérhető paraméterei vannak, amelyeket a beszédszervek megfelelő működése határoz meg. E szervek egyébként hagyományos bemutatásának újszerű szemléletét éppen az adja, hogy az akusztikai jellemzők kelet-